

The author looks struggle CPR curacy with persuasions in Nikopol-place. The control over sectionalism and him ravage it was keynote the church in Russian empire. Nevertheless try doing this with «kiselevs» failed.

Keywords: church, persuasion, penitence, township, bishopric, heresy, schismatic.

Михайло ГАУХМАН

Російська православна церква і Перша Російська революція (1905–1907 рр.): політична ситуація на правобережній Україні

Розглянуто проблеми Російської православної церкви в революційному 1905 р. Встановлено причини відсутності реформ і політизації православної церкви. Визначено особливості формування православного духовництва на Правобережній Україні та політичної діяльності священників після 1905 р.

Ключові слова: Російська православна церква, Перша російська революція, Правобережна Україна.

Перша російська революція 1905–1907 рр. поставила під загрозу існування самодержавного режиму, ідейним фундаментом якого була т. зв. «тріада» графа Сергія Уварова – «православ'я, самодержавство, народність». Революційні події похитнули суспільні позиції Російської православної церкви (далі – РПЦ), яка перебувала під контролем самодержавства і водночас легітимізувала владу династії Романових. У найбільш загрозливому становищі православна церква опинилася на національних окраїнах імперії, в яких поліетнічності населення відповідала його поліконфесійність, а православна віра – вважалася маркером російської національної ідентичності. Однією з таких окраїн була Правобережна Україна.

Політична діяльність православної церкви на початку ХХ ст. вивчалася в радянській історіографії в працях, присвячених позиції церкви в Першій російській революції та участі духовництва у виборах і роботі Державної Думи¹. У сучасній українській історіографії звертається найбільша увага на політичну діяльність РПЦ – як ідейної опори самодержавного режиму. У праці Надії Шип висвітлена участь православного духовництва Наддніпрянської

України в чорносотенному русі². У монографіях Геннадія Надтоки розглянуто становище православної церкви в Наддніпрянщині та міжконфесійні, православно-католицькі відносини³. Політичній діяльності православної церкви на Волині та Поділлі присвячені статті Олександра Федькова і Володимира Борщевича⁴. Російська православна церква в українській історіографії розглядається як провідник курсу самодержавного режиму на русифікацію українського населення та провідна політична сила, яка поширювала монархічні настрої серед українського селянства. Загалом і в радянській, і в сучасній українській історіографії відзначається високий рівень політизації православної церкви на Правобережній Україні, порівняно з іншими регіонами Російської імперії.

Загальні питання церковних реформ початку ХХ ст. та їхній революційний контекст розглядаються в сучасній російській історіографії. Сергій Фірсов опублікував збірник власних нарисів, присвячених проблемам церковного життя і видатним церковним діячам початку ХХ ст.⁵ Спільним проектом Інституту російської історії Російської академії наук і Православного Свято-Тихонівського гуманітарного університету стала колективна монографія з історії РПЦ у першій половині ХХ ст., декілька глав якої присвячено питанням церковних перетворень з 1905 по 1917 рр.⁶

У сучасній історіографії недослідженими залишилися особливості політичної діяльності православного духовництва на Правобережній Україні під час Першої російської революції. Відтак завдання нашого дослідження: 1) встановити проблеми церковного життя, які постали на порядку денному в 1905 р.; 2) визначити напрямки політичної діяльності православного духовництва на Правобережжі.

Проблеми церковного життя були сформульовані в світській і церковній пресі в 1905 р. та в подальшому часі обговорювалися не тільки на газетних шпальтах, а й на засіданнях Передсоборного Присутствія 1906 р. та Державної Думи. Провідними темами громадсько-церковних дискусій були: 1) Питання про відновлення патріаршества, що позбавило б церкву ролі державного відомства, ліквідувавши неканонічний синодальний устрій; але проблема також полягала в складі Всеросійського помісного собору, який мав би обрати Московського патріарха⁷; 2) Приходська реформа – питання перетворення приходів на громадські об'єднання священно-, церковнослужителів і мирян, зі статусом юридичної особи, які відігравали б роль головних осередків церковного життя⁸; 3) Роль

церкви в громадському житті – визначення позиції духівництва з ключових питань в умовах політизації суспільства⁹; 4) Питання збереження релігійності – відновлення авторитету духівництва серед «інтелігенції» та «народу»¹⁰; 5) Реформа духовної школи – зміни в навчально-виховному процесі в православних семінаріях і духовних академіях¹¹.

Зазначені проблеми були зумовлені насамперед особливостями внутрішньої структури РПЦ, які сама церква не могла вирішити без ініціативи держави. Якщо в революційний період, у 1905 – 1906 рр., держава припускала можливість проведення церковних реформ, то після 1906 р. будь-які зусилля реформувати церковний устрій виявилися неможливими через охоронну позицію уряду, який після церковних перетворень ризикував втратити практично необмежений контроль над РПЦ, а відтак – ідейну владу над своїми православними підданими. Відкладенню реформ сприяв і невисокий рівень підтримки обговорюваних реформ церковного устрою з боку самого духівництва. Так, православні священики з Київської губернії вбачали у відновленні патріаршества загрозу тиранії для духівництва з боку або сильного патріарха, або політиків, під впливом яких неминуче опинився б слабкий патріарх¹². Відтак православної церкві довелося «політизуватися», фактично перетворитися на консервативну політичну партію, для того, щоб утримати вплив у новонародженому громадському суспільстві Росії та захистити позиції церкви й уряду від опозиційної громадськості.

Політизація православного духівництва найбільш опукло виявилася на Правобережній Україні. Місцеві монархісти вважали РПЦ, як російську національну церкву, опорою самодержавства з огляду на поліетнічний і поліконфесійний склад населення регіону¹³. На Правобережжі православні священики здебільшого були українського походження, а тому для здійснення їхньої русифікації церковні ієрархи і викладачі семінарій направлялися із центральних губерній Росії та навіть Сибіру¹⁴. Політика церковних ієрархів, спрямована на посилення монархічних настроїв священиків і селян, зробила з духівництва впливову консервативно-охоронну силу. Зближенню між православним духівництвом і правою громадськістю сприяло те, що церква була великим землевласником, а тому, як відзначали сучасники, захист власних економічних інтересів зумовлював політичне співробітництво РПЦ з правими партіями, які захищали інтереси російського поміщицтва¹⁵.

Особливістю громадського життя Російської імперії було поєднання православного духівництва та монархічної інтелігенції в рамках правих партій. Формування правих сил розпочалося в 1900 р., коли в Санкт-Петербурзі була заснована партія «Російське зібрання». Київський відділ цієї партії, «Київське російське зібрання», постав у 1904 р. Інші монархічні партії, «Російська монархічна партія» і «Союз російських людей», виникли в березні-квітні 1905 р. для протистояння революційному руху. Масовими праві партії стали після погромів єврейського населення та представників інтелігенції в жовтні 1905 р., коли під монархічними гаслами стихійно виступило міське простонароддя, назване опозиційною пресою «чорною сотнею». У листопаді 1905 р. в Петербурзі постала масова монархічна партія – «Союз російського народу» (далі – СРН). До лав новозаснованої партії ввійшли особи, які через низький соціальний статус не могли бути прийнятими до елітарного «Російського зібрання»¹⁶. До кінця 1905 р. мережа відділів СРН охопила Правобережну Україну. Наприкінці 1905 р. осередки правих партій виникли в Києві: були засновані «Російське братство» та Київський відділ «Російської монархічної партії»¹⁷.

Масовою правою партією на Правобережній Україні був «Союз російського народу». Протягом 1906–1907 рр. лише в Київській губернії з'явилося дванадцять відділів цієї партії, а кількість сільських філій партії досягла, за офіційними даними, двохста осередків. Найбільшими відділами СРН на Київщині були Київсько-Подільський відділ на чолі з Т. Мілкіним і Київський губернський відділ під проводом священика Ф. Сінкевича. Чисельність послідовників СРН в Київській губернії напередодні Першої світової війни оцінюється в 11 тис. чол.¹⁸

Центр православ'я на кордоні з католицьким світом, Свято-Успенська Почаївська Лавра, перетворився й на центр російського націоналізму, коли при монастирі в 1906 р. постав Почаївський відділ СРН, який очолював архімандрит Віталій (Максименко), настоятель Лаври. Покровителем чорносотенної організації був Волинський архієпископ (до 1906 р. – єпископ) Антоній (Храповицький), правий публіцист і послідовний прихильник відновлення патріаршества¹⁹. Почаївський відділ СРН засновував на Правобережжі сільські відділення під проводом місцевих священиків. Чисельність членів цієї організації напередодні Першої світової війни перевищувала 100 тис. чол., а кількість сільських відділень лише на Волині досягала 300 організацій²⁰.

Прикладом участі православного духівництва в розбудові мережі праворадикальних організацій стала ситуація із Житомирським відділом СРН. У січні 1907 р. на шпальтах газети «Почаевский листок» архієпископ Антоній (Храповицький) закликав приходських священників і мирян вступати до лав Житомирського відділу СРН, створюючи в кожному благочинному окрузі Волинської єпархії місцеві відділення чорносотенної партії. Однак ініціатива архієпископа повільно просувалася на місцях²¹.

Намір Волинського архієпископа знайшов відгук у священника з містечка Корець А. Радкевича. Священик, на заклик архієпископа, заснував і очолив Корецьке відділення Житомирського відділу СРН. Протягом 1907 р. А. Радкевич неодноразово звертався до Ради Житомирського відділу СРН, вимагаючи від провідників чорносотенного руху розпочати створювати місцеві відділення в кожному благочинному окрузі. Священик висунув два аргументи на користь розбудови духівництвом структури чорносотенної партії. По-перше, чорносотенний рух повинен був захистити православних українських (мовою А. Радкевича – «російських») селян від революційних настроїв, у поширенні яких чорносотенці обвинувачували «інородців» – євреїв і поляків: «Кому... відомо, що напівосвічена думка сірого російського народу [тобто православних українських селян. – М. Г.]... – писав А. Радкевич, – зазнає відтепер... тиску різних антиурядових пропаганд... в ополяченому й оживленому Волинському краї?»²².

По-друге, священники, які б очолили місцеві відділення Житомирського відділу СРН, покликані були перетворитися на громадських лідерів в очах українських селян усього благочинного округу. Адже значна кількість сільських священників, як скаржився А. Радкевич, не мали семінарської освіти, а тому не могли стати справжніми пастирями для своїх парафіян²³.

Рада Житомирського відділу СРН вирішила підтримати ініціативу А. Радкевича та надіслала його листи, призначені для провідників чорносотенного руху, до Волинської духовної консисторії²⁴. Відтак у грудні 1907 р. Волинська духовна консисторія прийняла резолюцію про обрання в кожному благочинному окрузі Волинської єпархії священників для керівництва місцевими відділеннями Житомирського відділу СРН²⁵. У лютому 1908 р. відбулися вибори священників-провідників чорносотенного руху в благочинних округах Волинської єпархії²⁶.

Важливим чинником політизації РПЦ було конфесійне, православно-католицьке, суперництво на Правобережжі, в якому сучасники вбачали міжнаціональну – російсько-польську – боротьбу. Римо-католицька церква вважалася православним духівництвом і російською бюрократією за провідника польського націоналізму (офіційно – «полонізму»), а в католицькому місіонерстві консервативно-охоронні сили вбачали релігійне прикриття ополячення українського (офіційно – «малоросійського») населення²⁷.

Суть конфесійної політики Російської імперії полягала в тому, що конфесійна ідентичність була офіційно визнаною, а тому графа «віросповідання» фігурувала в офіційних документах Російської імперії як один із показників ідентифікації особи. Але до 1905 р. зміна православ'я, державної конфесії, на іншу конфесію або релігію заборонялася російським законодавством. Віросповідне законодавство зазнало справжньої революції з появою Указу про віротерпимість від 17 квітня 1905 р. Цей указ дозволив переходити з православ'я до іншої християнської конфесії, а також переходити з християнства до інших релігій, якщо особа чи її батьки раніше сповідували нехристиянську релігію²⁸.

Новий указ вимагав і підзаконних актів, призначених урегулювати питання зміни віросповідання російських підданих. Міністерство внутрішніх справ 18 серпня 1905 р. видало циркуляр, згідно з яким представники духівництва конфесії, до якої збиралася перейти особа, повинні були повідомляти місцевій адміністрації про бажання цієї особи змінити віросповідання. Однак на практиці вимога циркуляра нерідко ігнорувалася. Відтак у деяких регіонах, як-от на Волині, з'явилася чимала кількість осіб, які перейшли в католицизм, але офіційно залишалися православними²⁹. Наприклад, у вересні 1907 р. архієпископ Антоній звернув увагу волинського губернатора про чотири випадки порушення циркуляра від 18 серпня 1905 р. лише за перше півріччя 1907 р., коли ксьондзи не повідомляли владу про перехід (мовою документів православної церкви – «сворачение») православних сімей у католицизм³⁰.

Кількість переходів у католицизм в трьох губерніях Правобережної України, за офіційними даними, була такою: у 1905 р. було зафіксовано 58, у 1906 р. – 658, у 1907 р. – 406 переходів³¹. Як бачимо, відразу після появи Указу про віротерпимість небагато людей встигло змінити конфесію, а пік переходів припав на 1906 р., коли новий указ почав діяти і піддані отримали змогу офіційно змінити віросповідання.

Католицькі священники, за даними православної церкви, досягала переходу православних вірян у католицизм, завдяки таким методам впливу: 1) поширенню чуток про перехід у католицизм імператорської сім'ї; 2) здійсненню тиску на мішані, православно-католицькі, сім'ї для того, щоб православні члени сім'ї прийняли католицизм, а діти з таких родин були охрещені за католицьким обрядом; 3) нелегальному проведенню місіонерської діяльності; 4) створенню в сільській місцевості таємних польських шкіл, в яких навчалися й діти з православних сімей, з викладанням католицького Закону Божого як одного з навчальних предметів³². Звісно, розгляд міжконфесійного суперництва як міжнаціонального протистояння посилював політичну напруженість на Правобережній Україні, а відтак – сприяв політизації православного духівництва.

Таким чином, початок Першої російської революції призвів не тільки до кризи самодержавного режиму, а й до кризи Російської православної церкви, нерозривно пов'язаної з імперською владою, що відбилася на відносинах церкви з державою, громадськістю та пересічними парафіянами. Проблеми церковного життя, осмислені в революційному 1905 р., вимагали від уряду проведення реформ церковного устрою, але керівництво держави відклало перетворення, щоб не втратити контроль над православною церквою, а відтак – ідейну владу над православними підданими. Спробою виходу з кризової ситуації стала політизація церкви – набуття нею статусу масової проурядової партії, в якій активістами були приходські священники.

Особливість політичної ситуації на Правобережній Україні полягала в тому, що православна церква в цьому поліетнічному й поліконфесійному регіоні відігравала роль провідника русифікації місцевого українського населення та суперника католицької церкви. Після лібералізації віросповідного законодавства в 1905 р. фактично розпочалася місіонерська діяльність католицького духівництва серед православного українського населення Правобережжя, що розглядалося владою та православною церквою як посилення польських позицій. Орієнтованість православної церкви на русифікацію місцевого населення та протидію польському впливу призвели до масштабної політизації православного духівництва Правобережжя.

Перспективними напрямками подальших досліджень громадської діяльності Російської православної церкви на Правобережній

Україні є, по-перше, висвітлення ролі православного духівництва в проведенні передвиборчих кампаній, по-друге, вивчення ролі церкви і духівництва в процесах російського та українського націотворення в регіоні.

- ¹ Зырянов П. Н. Православная церковь в борьбе с Первой русской революцией / П. Н. Зырянов // Исторические записки. – 1975. – Т. 95. – С. 314 – 355; Зырянов П. Н. Православная церковь в борьбе с революцией 1905–1907 гг. / П. Н. Зырянов. – М.: Наука, 1984. – 224 с.; Кадсон И. З. Депутаты из духовенства в III Государственной Думе / И. З. Кадсон // Исторические записки. – 1981. – Т. 106. – С. 302 – 323.
- ² Шип Н. А. Церковно-православный рух в Україні (початок ХХ ст.) / Надія Андріївна Шип. – К. : Інститут історії України НАН України, 1995. – 66 с.
- ³ Надтока Г. М. Православна церква і процес українського національного відродження 1900 – 1917 років / Геннадій Миколайович Надтока. – К. : Вид-во Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 1996. – 110 с.; Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900–1917 років: соціально-релігійний аспект / Геннадій Миколайович Надтока. – К. : Знання, 1998. – 270 с.
- ⁴ Федьков О. Чорносотенці і чутки на Поділлі (з історії суспільно-політичного життя та ментальності початку ХХ ст. / Олександр Федьков // Молода нація. – 2004. – № 4. – С. 5–21; Борщевич В. Русофільство, чорносотенні погляди волинського православного духовенства першого двадцятиліття ХХ ст. / Володимир Борщевич // Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки ДДПУ. Серія «Історія». – Дрогобич : Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 2009. – Вип. 24. – С. 250 – 263.
- ⁵ Фирсов С. Церковь в Империи. Очерки из церковной истории эпохи Императора Николая II / Сергей Фирсов. – СПб. : Держава, 2007. – 461 с.
- ⁶ Иерархия Русской Православной церкви, патриаршество и государство в революционную эпоху / под ред. В. М. Лаврова. – М.: НПД «Русская панорама», 2008. – С. 44 – 118.
- ⁷ О составе церковного собора // Церковный вестник. – 1905. – № 21. – С. 641–648; Антоний (Храповицкий). Первая ответная докладная записка Святейшему Правительствующему Синоду / Антоний (Храповицкий) // Богословский вестник. – 1905. – Т. III. – № 12. – С. 698 – 710; Аксаков Н. П. Всецерковный Собор и выборное начало в церкви / Н. П. Аксаков // Богословский вестник. – 1905. – Т. III. – № 12. – С. 710 – 777.
- ⁸ Силин Д. К вопросу об оживлении церковно-общественной деятельности / Д. Силин // Богословский вестник. – 1905. – Т. III. – № 9. – С. 169–190; Тихомиров Л. Современное положение приходского вопроса / Л. Тихомиров // Волинские епархиальные ведомости. – 1907. – № 9. – ЧН. – С. 301 – 311; № 10. – Часть неофициальная. – С. 341 – 351; Минувший год в церковном отношении // Киевские епархиальные ведомости. – 1907. – № 1. – Часть неофициальная. – С. 14.
- ⁹ Мышцын В. Н. Из периодической печати: Отношение духовенства к вопросам общественной жизни / В. Н. Мышцын // Богословский вестник.

- 1905. – Т. I. – № 3. – С. 641–648; Мышцын В. Н. Из периодической печати: Общественное движение и интересы церкви / В. Н. Мышцын // Богословский вестник. – 1905. – Т. II. – № 5. – С. 195–200; Попов Н. П. Об отношении пастыря церкви к современным общественным движениям / Н. П. Попов // Богословский вестник. – 1905. – Т. III. – № 12. – С. 778 – 788.
- ¹⁰ 17-е апреля для православной церкви // Церковный вестник. – 1905. – № 17. – С. 513–514; Мышцын В. Н. Из периодической печати: Духовное обновление народа и наше духовенство / В. Н. Мышцын // Богословский вестник. – 1905. – Т. II. – № 4. – С. 839 – 846.
- ¹¹ С. С. Школьный вопрос на предсоборных совещаниях / С. С. // Богословский вестник. – 1906. – Т. II. – № 7–8. – С. 654 – 662; С. С. Скорбный лист духовных семинарий в 1906/7 учебном году / С. С. // Богословский вестник. – 1907. – Т. II. – № 5. – С. 241 – 246.
- ¹² Мирянин. Киевское духовенство о церковном соборе / Мирянин // Новое время. – 1912. – № 12959 (11 апреля). – С. 6.
- ¹³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 442. – Оп. 639. – Спр. 819. – Арк. 6 зв.
- ¹⁴ Лотоцький О. Сторінки минулого / Олександр Лотоцький. – Б. м. : Українська православна церква в США, 1966. – Репринтне вид. – Варшава : Український науковий інститут, 1932. – Ч. I. – 1932. – С. 206 – 210; Приходько В. Під сонцем Поділля. Спогади. – 4-те вид. – Нью-Йорк – Мюнхен : Вид-во «Криниця», 1967. – Ч. I. – 1967. – С. 20 – 24, 67 – 69.
- ¹⁵ Чаговец М. Духовенство и выборы / М. Чаговец // Киевская мысль. – 1907. – № 40 (25 февраля). – С. 3.
- ¹⁶ (Никольский Б.). Дневник Бориса Никольского (1905 – 1907 гг.) / Борис Никольский / предисл. Д. Заславского; публ. А. Шилова // Красный архив. – 1934. – Т. 2. – С. 88.
- ¹⁷ Левицкий В. Правые партии // Общественное движение в России в начале XX века. – СПб. : Товарищество «Общественная польза», 1909 – 1914. – Кн. 5. Т. 3. – 1914. – С. 356 – 370.
- ¹⁸ Омелянчук И. В. Черносотенное движение на территории Украины (1904 – 1914 гг.) / Игорь Владимирович Омелянчук. – К.: НИУРВ, 2000. – С. 26 – 32.
- ¹⁹ См.: Фирсов С. Церковь в Империи. Очерки из церковной истории эпохи Императора Николая II / Сергей Фирсов. – СПб.: Сатисъ; Держава, 2007. – С. 344 – 350; Иерархия Русской Православной церкви, патриаршество и государство в революционную эпоху / под ред. В. М. Лаврова. – М.: НПД «Русская панорама», 2008. – С. 37 – 40.
- ²⁰ Омелянчук И. В. Черносотенное движение на территории Украины (1904 – 1914 гг.) / Игорь Владимирович Омелянчук. – К. : НИУРВ, 2000. – С. 37.
- ²¹ Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 1. – Оп. 35. – Спр. 2869. – Арк. 3, 5.
- ²² Там само. – Арк. 3 зв. – 4.
- ²³ Там само. – Арк. 4.
- ²⁴ Там само. – Арк. 1 – 1 зв.
- ²⁵ Там само. – Арк. 10 – 10 зв.
- ²⁶ Там само. – Арк. 8, 9.
- ²⁷ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 642. – Спр. 411. – Арк. 11 зв.

- ²⁸ Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. – СПб.: Б. и., 1885 – 1916. – Т. XXV. Отделение первое. 1906. – 1909. – № 26126.
- ²⁹ ДАЖО. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 9. – Арк. 30.
- ³⁰ Там само. – Арк. 12 – 13.
- ³¹ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 642. – Спр. 411. – Арк. 12.
- ³² Линчевский Г. К вопросу о приёмах римско-католической пропаганды и о способах борьбы с нею / Глеб Линчевский // Киевские епархиальные ведомости. – 1907. – № 10. – Часть неофициальная. – С. 232–235; Скрипчинский В. Католическая пропаганда в Киевской губернии / В. Скрипчинский // Киевские епархиальные ведомости. – 1906. – № 49. – Часть неофициальная. – С. 1121 – 1122.

SUMMARY

Mykhaylo Gaukhman

***The Russian Orthodox Church and the first Russian revolution (1905 - 1907):
The political situation in Right-bank Ukraine***

The problems of the Russian in the revolutionary 1905 are analyzed. The causes of reforms' absence and Orthodox Church politization are found. The specific of formation orthodox clergy in the Right-bank Ukraine and political activity of priests after 1905 are defined.

Keywords: the Russian Orthodox Church, the First Russian Revolution, Right-bank Ukraine.